נופי הנצחה וזיכרון לאומי

אבני מורשת

כתיבה ועריכה
סיגל לנדסברג

[09/2025]

הזיכרון הקולקטיבי [משותף לכלל החברה] הוא אוסף של הַנצחות המקובעות בזמן ובמרחב. הנצחה וזיכרון הם שני צדדיה של אותה מטבע. מה שלא מונצח נידון להישכח. בין חוקרי הזיכרון הקולקטיבי, יש המגדירים אותו כמתווך בין החומר ההיסטורי הקיים לבין סדר היום וסדר העדיפויות החברתי והפוליטי של ההווה. הידע ההיסטורי מגביל את יכולת ההמצאה של הזיכרון הקולקטיבי, שנוטה להדגיש רכיבים מסוימים ולהדחיק אחרים.

הזיכרון הקולקטיבי-לאומי, ניתן לומר, הוא דרך להתחבר לעבר באופן דינמי, לנהל עימו דו שיח בתהליך של בחירה ודחייה, שמגדיר מי אנחנו ומה זהותנו בתרבות בה אנו חיים.

צילום: [illegible]

חאן שער הגיא (מכונה גם בָּאב אל-וָאד) הוא אתר זיכרון לאומי, המנציח את מלווי השיירות ומבקיעי הדרך אל ירושלים הנצורה במלחמת העצמאות, בשנת 1948 צילום: אבישי טייבר, 2021

מימין: פורץ מחסומים משופץ מתקופת מלחמת העצמאות בחאן שער הגיא
צילום: אהוד אמיר, 2021

צילום: זלר זלמנסון, 2021

אתר לאומי שער הגיא, מרכז לימודי להנצחת זכרם ולהנחלת מורשתם של פורצי הדרך לירושלים. השילוט מציג: ערבות הדדית, דבקות במטרה, ירושלים, אמונה

להנצחה דרכים שונות: ספרות זיכרון, טקסי זיכרון, לוחות זיכרון, שִׁיּוּם ושילוט רחובות וכיכרות, אנדרטאות ואתרי הנצחה. מבין דרכי ההנצחה של הזיכרון הציוני, שיש להן ביטוי בנוף, ראוי לציין את שילוט הרחובות ואת לוחות הזיכרון שמשלבים זיכרון במרקם העירוני, אך הנוכחות הבולטת ביותר בנוף הפיסי ובתפוצה רחבה היא של אנדרטאות ואתרי הנצחה שפרוסים בנופי הארץ.
אנדרטאות משלבות את המיתוס בנוף. עוברי אורח חולפים על פניהן, לעיתים עוצרים וזוכרים. רבים מהאתרים משמשים את טקסי הזיכרון.

שלט ברחוב אנילביץ' בתל אביב, לזכר "מפקד המרד בגטו ורשה, עד שנפל."
צילום::אבישי טייבר, 2015

בול שהונפק לכבוד יום העצמאות הרביעי של מדינת ישראל בשנת 1952 ומתאר את אתר הקרב ביד מרדכי ואת מגדל המים

שלט לפינות הנצחה שהוקמו לזכרם של חללי מטה יהודה במלחמת חרבות ברזל
צילום: אתר מטה יהודה, 2024

לאורך זמן, שימורו של הזיכרון הקולקטיבי המונצח תלוי בקהל הזוכרים. הקמת אנדרטאות והצבתן בנוף עונות על צורך ספונטני, אבל זיכרון ארוך טווח ורחב צפוי בדרך כלל לאלו שנוכסו על ידי קבוצות חברתיות בעלות עוצמה ומסורת, הפועלות במקדמות של הזיכרון. "הקהילה המנציחה" מייצרת משמעות ו"קהילת הזיכרון" צורכת את המשמעות ומאשרת את תקפותה.

שרידי מוצב ותעלות בגבעת התחמושת, שדה קרב, שהפך לאתר הנצחה ממלכתי בירושלים

צילום: מיכל גבעון, 2013

יום הזיכרון לשואה ולגבורה בקיבוץ גן שמואל, 1992

צילום: ארכיון קיבוץ גן שמואל

צילום: שלמה רודד, אתר פיקיוויקי

י"א באדר בתל חי – מסורת לאומית רבת שנים של עלייה המונית של חניכי תנועות הנוער ביום הזיכרון לחללי תל-חי, 1979

חוקר הזיכרון וההנצחה, **מעוז עזריהו**, מציע שיצירת תרבות זיכרון עברית, מקומית וילידית היא בין ההישגים החשובים של עיצוב התרבות הציונית. הבולטות של הזיכרון בתרבות העברית המתחדשת היא ביטוי של המשכיות תרבותית. מה שהשתנה, טוען עזריהו, הוא האופן שבו נעשה הזיכרון לחלק של המרחב הציבורי. הזיכרון הפך לרכיב בנוף, כחלק מתהליך מימוש הריבונות היהודית, דבר שבא לביטוי גם בריבוי האנדרטאות המספרות את הסיפור הציוני במרחבי הטריטוריה הלאומית.

האנדרטה הציונית הגדירה מחדש את "המרחב הקדוש" במונחים לאומיים-חילוניים, באופן שהיה מהפכני ביחס לגישה היהודית-מסורתית, שעבורה "מקומות קדושים" היו קבריהם של האבות ושל חכמי התלמוד.

אנדרטת חטיבת הנגב בבאר שבע, שיצר הפסל דני קרוון
צילום: זאב שטיין, אבני מורשת, 2017

האנדרטה שיצר הפסל דני קרוון מורכבת ממספר מבני בטון חשוף אפור. במרכזה ניצב מגדל נקוב פגזים שגובהו כחמישים מטרים. בכניסה לאנדרטה, על קיר שבהמשכו הולך ומתגבֵּהַ וחובק את המשלט כולו, מופיעים שמה וסמלה של חטיבת הנגב לצד המילים: "עובר אורח, אתה בא בשערי מקדש מעט של אהבתנו לארץ הנגב".

לדברי קרוון: "רציתי שהמקום הזה יצור חיים, לא מקום של מוות ואזכרה עם פרחים פעם בשנה. רציתי שאנשים יכבשו את הנוף לא רק ברגליים אלא כיבוש רוחני, רציתי שילדים ישחקו בתוך האנדרטה, שיטפסו עליה. כך נולדו המגדל ומקום האזכרה. הזיכרון יוצר חיים. הדברים יחדיו יצרו את הקומפוזיציה המורכבת הזאת. בעבודה זו שלבתי אור, רוח וצליל ."

אנדרטה שיצר נתן רפפורט, לזִכרו
של מרדכי אנילביץ', ממנהיגי מרד
גטו ורשה,
על רקע מגדל המים המחורר
ממלחמת העצמאות,
קיבוץ יד מרדכי, 2006

יד לחללי אסון השייטת הוא אתר הנצחה במושב שבי ציון. האנדרטה מנציחה את 11 חיילי שייטת 13 [הקומנדו הימי] והרופא שנהרגו באסון המארב בלבנון בשנת 1997. את האנדרטה יצר **ברני פינק.**

צילום: ענבל פ., 2017

יד לחללי אסון השייטת בחוף שבי ציון
צילום: יואב ר., 2013

אנדרטה תת-ימית לחללי אסון השייטת מול חוף שבי ציון
צילום: אורן קליין, 2014

מימין: סטי"ל [ספינת טילים] אח"י [אוניית חיל הים] "כידון" שירתה שנים ארוכות בחיל הים, עד שהוטבעה מול מושב שבי ציון כדי להוות אתר הנצחה לחללי אסון השייטת. על סיפון הספינה הוצבו 12 כיסאות עם שמות הנופלים. הסטי"ל לא שרדה את סערות החורף והתפרקה לחלקים, אך הכיסאות פורקו והוצבו מחדש על אנדרטת בטון בצורת ספינה, שהוצבה בסמוך לחלקי הסטי"ל.

למעלה: האנדרטה כוללת שנים-עשר סלעי כורכר (כמספר החללים) באורך של שלושה מטרים כל אחד, המוצבים כאילו התמוטטו, נחים זה על גבי זה ויוצרים צללית של אונייה.
סלעי הכורכר הובאו מהאי מלטה.

אנדרטת אסון המסוקים בקרבת שאר ישוב מוקדשת לזכר 73 הלוחמים שנהרגו בהתנגשות שני מסוקי יסעור בדרכם לפעילות מבצעית בלבנון ב-1997.
האנדרטה בנויה כפארק המשלב נוף טבעי ואלמנטים אדריכליים. את הסקיצה הראשונית לאנדרטה יצר הפסל **דני קרוון**, מתכננת הפארק היא אדריכלית הנוף **שלומית שלמה** ומקים האתר הוא **רמי פלדשטיין**.

מבט מרחפן על אנדרטת אסון המסוקים בקרבת שאר ישוב. מעגל ובו 73 סלעים עם שבילים ישרים המחלקים אותו, מסמלים את המדחף והגוף של המסוק. המעגל מקיף בריכת מים.

צילום: זאב שטיין, פיקיוויקי, 2017

בריכת מים רדודה בה מונחים 73 לוחות אבן בזלת, שעל כל אחד מהם מופיע אחד משמות החללים

צילום: זאב שטיין, פיקיוויקי, 2017

פינת זיכרון במתחם האנדרטה. עץ עליו נחת אחד משני המסוקים המרוסקים, שלוחות קטנים עם שמות חללים תלויים על ענפיו

צילום: זאב שטיין, 2017

בין ציוני הדרך המשמעותיים בעיצוב תרבות הזיכרון הציונית, שנידונים במאמרים, הם מצבת "הארי השואג" בתל חי ובמתחם הר הרצל בירושלים.
ב-1934 נחנכה מצבת הקבר לנופלי תל חי, שהייתה לאנדרטה המכוננת של הנוף הציוני בארץ ישראל.
פסל "הארי השואג" הפך לתבנית חשיבה של הנצחה מונומנטלית [גדולת ממדים ומרשימה] של גבורה ושל הקרבה.

גם דברי ה"יזכור" שכתב **ברל כצנלסון** לזכר הנופלים בתל חי, בי"א באדר תר"פ (1920), זכו לכינוי "דף חדש בליתורגיה היהודית המודרנית" [תפילה ושירת קודש] והוא הבסיס ל"יזכור" הנהוג בצה"ל:

"יזכור עם ישראל את הנשמות הטהורות של בניו ובנותיו, הנאמנים והאמיצים, אנשי העבודה והשלום, אשר הלכו מאחורי המחרשה ויחרפו נפשם על כבוד ישראל ועל אדמת ישראל. יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת הרצון ומסירות הנפש אשר נספו במערכה הכבדה..."

מצבת הארי השואג על קבר שמונת חללי הקרב בתל חי,
צילום: אבישי טייבר, 2009

הפסל שיצר **אברהם מלניקוב** הוצב בשנת 1934 בבית הקברות שבין תל חי לכפר גלעדי, במצבת קבר ואנדרטה לזכר שמונת ההרוגים בקרב תל חי בי"א באדר תר"ף – 1 במרץ 1920. העבודות החלו בשנת 1928. האנדרטה נחנכה ב-22 בפברואר 1934.

מראה הפסל מהחזית עם שמות הנופלים
צילום: זלר זלמנסון, 2006

חניכי תנועת בית"ר ליד פסל האריה השואג
מקור: מכון ז'בוטינסקי בישראל

חוקרות הזיכרון הקולקטיבי [שיתופי], **ורד ויניצקי ויעל זרובבל**, מדגישות את החשיבות שיש לנטיעת הזיכרון במקום מסוים ורצוי במוקד משיכה כמצדה. אפשר להניח, שגם מצבת האריה השואג שנטועה בכפר גלעדי בגליל, באזור נפילת טרומפלדור ומגיני תל חי, עונה למאפיין זה. מאפיין חשוב עוד יותר, הוא עיגונו של אירוע כחלק מלוח השנה ועדיף במהלך שנת לימודים, שאחריה מתפזר קהל התלמידים, שעבורו משמשת מערכת החינוך כסוכן זיכרון.

זרובבל מזהירה את שוחרי ה"פנתיאון הלאומי" [אוסף של אישים יהודיים מרכזיים] מהפיכת גיבורי הזיכרון הקולקטיבי לאגדה, כפי שארע במקרה של טרומפלדור, כי אגדות מטבען חשודות בהיעדר אמינות.

טקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה בקרית גת, 1963 ארכיון קריית גת

טקס זיכרון לצד האנדרטה לשואה ולגבורה בבית העלמין במושב צופית צילום: ליליק זקס, ארכיון מושב צופית, 2011

הר הרצל הוא מרכז זיכרון ציוני המשמש כפנתיאון לאומי, "מרחב קדוש" במונחים לאומיים-חילוניים. הפסגה הגבוהה בעיר נבחרה למקום קבורתם של מנהיגים ציוניים מהתקופה שלפני הקמת מדינת ישראל, ובראשם **בנימין זאב הרצל**, חוזה המדינה שעצמותיו הועלו לארץ ב-1949. גם מוזיאון לזכרו של הרצל פעיל בהר וכולל תצוגה של פועלו ושחזור חדר העבודה שלו בווינה. לצד אלו, חלקת גדולי האומה, היא מקום קבורתם של נשיאים, ראשי ממשלה ויושבי ראש הכנסת, שמייצגים את הריבונות הישראלית. שדירת עצים מפרידה בין המתחם האזרחי לבין בית הקברות הצבאי לחללי מערכות ישראל.

הר הרצל
צילום: זאב שטיין, 2023

בית הקברות הצבאי כולל מצבות אבן שעליהן חקוקים שמות הנופלים בעיצוב אחיד וגם אנדרטאות מגוונות שמסמלות אירועים היסטוריים בתולדות ישראל, ביניהן לזכרם של לוחמים יהודים שנפלו בטרם קום המדינה.

הר הרצל ירושלים –
חלקת גדולי האומה
צילום: ברוך ניב, 2024

קבר בנימין זאב הרצל בחלקת גדולי האומה
צילום: אבי קדמי, 2006

מרכז הרצל בהר הרצל, ירושלים
צילום: ברוך ניב, 2025

שער הכניסה לבית הקברות הצבאי בהר הרצל
צילום: שלמה רודד, 2024

היכל הזיכרון הממלכתי בהר הרצל, שבנייתו הושלמה ב-2017, נוסף לבית העלמין הצבאי. בלב ההיכל, קיר בצורת ספירלה שעליו לבנים. על כל לבנה מופיע שם החלל ולידו נר זיכרון שאורו נדלק ביום נפילתו, גם כשהמשפחה כבר לא נמצאת כדי להדליק נר בעצמה. ביום הזיכרון הלאומי להנצחת חללי מערכות ישראל דולקים כל הנרות יחד.

היכל הזיכרון הממלכתי לחללי מערכות ישראל
צילום, נדב ברקאי, 2019

קטע מקיר הנצחה בהיכל הזיכרון הממלכתי, 2017

בשכנות להר הרצל נמצא הר הזיכרון, מפעל ההנצחה הממלכתי לשואה ולגבורה, הוא "יד ושם". השכנות בין הר הרצל להר הזיכרון מבטאת את תמצית הסיפור הלאומי של מדינת ישראל – "משואה לתקומה", מחורבן העם היהודי בגולה לריבונות יהודית בארץ ישראל.
"אנדרטת מורדי גטו ורשה" ב"יד ושם", הניצבת בביכר גטו ורשה, בה נערך טקס יום השואה, מבטאת את התפקיד החשוב שיוחס ללוחמי גטו ורשה ולפרטיזנים בזמן ייסוד יד ושם ב-1953. הפסל – נתן רפפורט.

מבט מהר הרצל ליד ושם
צילום: יהודית גרעין כל, 2005

"אנדרטת מורדי גטו ורשה" ביד ושם, הניצבת בביכר גטו ורשה, בה נערך טקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה.

האנדרטה מבטאת את התפקיד החשוב שיוחס ללוחמי גטו ורשה ולפרטיזנים בזמן ייסוד יד ושם ב-1953
צילום: אבישי טייבר, 2011

השביל המחבר את יד ושם עם בית הקברות המרכזי, מייצג בנוף הזיכרון של בירת ישראל את הרעיון הטבוע בלוח השנה הלאומי של מדינת ישראל, במעבר מיום הזיכרון לשואה ולגבורה ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ופעולות האיבה, וממנו ליום העצמאות.

השביל המחבר כפי שהוא נראה מכיוון הר הרצל.
לצד השביל נראים חלק מהשלטים הסוקרים את הדרך משואה לתקומה, 2013

מקורות:

- מעוז עזריהו, ההיסטוריה של ההנצחה, בעקבות אילנה שמיר הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, **עם עובד**, תל אביב 234, 1996 בתוך עיונים בתקומת ישראל: כרך 8, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, **אוניברסיטת בן-גוריון**, תשנ"ח – 1998
- ורד ויניצקי סרוסי, לזכרון הקולקטיבי אין גבולות, **סוציולוגיה ישראלית** א (1), 1998
- מעוז עזריהו, אילנה שמיר, אסתר לוינגר בתוך "ובדמם הבוקר יעלה", זיכרון והנצחה בישראל, **אריאל, כתב עת לידיעת ארץ ישראל**, בעריכת: אלי שילר וגבריאל ברקאי, אוקטובר 2005
- מבט מל"מ: כתב עת לענייני מודיעין וביטחון מבית המרכז למורשת המודיעין – גיליון 24, **הוצאת המרכז למורשת המודיעין (מ.ל.מ.)** ע"ר, 2000
- ג'קי פלדמן, עכשיו יש גשר ביניהם: השביל המחבר בין יד ושם להר הרצל, בתוך זיכרון, השכחה ו(ה)בניית המרחב, עורכים: חיים יעקובי וטובי פנסטר,
- מכון ון ליר בירושלים, **הקיבוץ המאוחד**, 2011
- מיכאל יעקובסון, סיבוב באנדרטת אסון המסוקים בשאר ישוב, בבלוג "חלון אחורי"

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [09/2025]

כתיבה ועריכה: סיגל לנדסברג

עיצוב: זאב הררי

אבני מורשת